

УДК: 159.923.2

СТРУКТУРА СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ СТУДЕНТІВ ЯК КОМПОНЕНТУ СИСТЕМИ ДЕТЕРМІНАНТ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ

кандидат психологічних наук, Меднікова Г. І.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У статті представлені варіанти структури ставлення до себе студентів на різних етапах навчання. В основу дослідження покладене уявлення про ставлення до себе як компонент в системі детермінант становлення особистісної зрілості студентів. Визначено, що в структурі ставлення до себе закладені можливі основи саморозвитку та його обмеження або й гальмування акме-орієнтованих самозмін.

Ключові слова: ставлення до себе, факторна структура ставлення до себе, профілі ставлення до себе, особистісна зрілість, студенти.

Медникова А. И. Структура самоотношения студентов как компонента системы детерминант становления личностной зрелости / Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Украина, Харьков

В статье представлены варианты структуры самоотношения студентов на разных этапах обучения. В основу исследования положено представление о самоотношении как компоненте в системе детерминант становления личностной зрелости студентов. Определено, что в структуре самоотношения заложены возможные основы саморазвития и его ограничения или торможения акме-ориентированных самоизменений.

Ключевые слова: самоотношение, факторная структура самоотношения, профили самоотношения, личностная зрелость, студенты.

Mednikova G. I. Self-attitude structure of the students as a component of determinant system of the personal maturity formation / H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine, Kharkov.

The given paper presents the variants of the students' self-attitude structure at different training stages. The research is based on the idea of self-attitude as a component in the determinat system of the students' personal maturity formation. It has been defined that self-attitude structure includes the possible bases of self-development and its limitations or retardation of acme-oriented self-changes.

Key words: self-attitude, self-attitude factor structure, self-attitude profiles, personal maturity, students.

Вступ.

У дослідженнях сучасних авторів ставлення до себе вивчається у якості внутрішнього чинника розвитку особистості, виявляється його акмеологічна природа. Окремі компоненти ставлення до себе включаються в перелік рис особистісної зрілості [1], її характеристик [2], визначаються в якості тих складових особистісної зрілості, які мають першочергове значення для успішного здійснення професійної діяльності [3]. Разом із тим компоненти ставлення до себе не виступають ізольовано, між ними існують складні взаємозв'язки, специфіка яких, по-перше, може відображати успішність процесу становлення особистісної зрілості, по-друге, виступати у якості детермінанти становлення особистісної зрілості в системі інших детермінант.

Виходячи із зазначеного, метою статті є визначення варіантів структури ставлення до себе студентів на різних етапах навчання як компонента в системі детермінант становлення особистісної зрілості.

Виклад основного матеріалу статті. Дослідження проводилося із використанням «Методики дослідження ставлення до себе» С.Р. Пантілеєва. У дослідженні брали участь 504 студента 1 (126 осіб), 3 (240 осіб) та 5 (138 осіб) курсів ряду вузів міста Харкова. Результати, отримані по групах студентів 1, 3 та 5 курсів, були піддані кластеризації методом k-середніх, що дозволило виділити групи досліджуваних, які мають схожі прояви перемінних ставлення до себе. Для кожного кластеру на основі середніх значень показників ставлення до себе було побудовано усереднені профілі ставлення до себе. Наступним

кроком дослідження було проведення факторного аналізу (метод головних компонентів з подальшим «варимакс»-обертанням з нормалізацією Кайзера) як методу, що дозволяє виявити приховані, загальні закономірності, які лежать в основі угруповання даних.

По 1 курсу було виділено 3 кластери спостережень. В профілі 1 кластеру домінують шкали аутосимпатії, в профілі 2 кластеру – самоповаги, в профілі 3 кластеру – шкали негативного ставлення до себе за наявності підйому на шкалі самоцінності і зниження на шкалі самоприв'язаності.

На підставі власних значень факторів (більше одиниці) по 1 кластеру 1 курсу було виділено 4 фактори, сукупна дисперсія яких становить 73,779%. Перший фактор пояснює 21% дисперсії, другий фактор – 20,01%, третій фактор – 18,575%, четвертий фактор – 14,194%. Перший фактор отримав назву «Безумовне самоприйняття». Його утворили самоприйняття (0,867), самоцінність (0, 731) і закритість (-0, 653). Інтерпретація фактору передбачає аналіз двох тенденцій, одна з яких відображає прийняття себе, відчуття цінності власної особистості, що поєднуються із чесністю щодо себе. Інша тенденція відображає сумніви у цінності власної особистості, брак самоприйняття, що супроводжується підвищенням мотивації соціального схвалення. Другий фактор утворили внутрішня конфліктність (0,907) і самозвинувачення (0, 829). Оскільки фактор відображає негативний емоційний тон ставлення до себе, він отримав назву «Самоприниження». У третій фактор увійшли самокерівництво (0,816), самовпевненість (0,625) і самоприв'язаність (0,518). Фактор відображає ставлення до себе як до людини, якій є за що себе поважати, яка є основним джерелом власної активності та її результатів, але разом із тим має місце самовдоволення, що може гальмувати саморозвиток особистості. Фактор отримав назву «Консервативна самодостатність». До четвертого фактору, який отримав назву «Консервативне відображене ставлення до себе», увійшли відображене ставлення до себе (0, 872) і самоприв'язаність (0,561). Даний фактор відображає уявлення суб'єкта щодо

позитивного ставлення з боку інших, яке цілком його влаштовує і супроводжується відсутністю бажання до самовдосконалення.

По 2 кластеру 1 курсу було виділено 4 фактори, сукупна дисперсія яких становить 68,079%. Перший фактор пояснює 18,083% дисперсії, другий фактор – 17,784%, третій фактор – 16,976%, четвертий фактор – 15,235%. До першого фактору увійшли показники самозвинувачення (0, 883) і самоприйняття (0,739). Фактор відображає інтрапунітивність, яка існує на тлі прийняття в собі як позитивних, так і негативних рис і проявів, що було втілено у назві «Критичне самоприйняття». До другого фактору увійшли закритість (-0,784) і внутрішня конфліктність (0,626). Фактор відображає дві тенденції: наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою, схильності до саморефлексії, або поверхнєве самовдоволення, заперечення проблем, закрите (захисне) ставлення до себе. Даний фактор отримав назву «Рефлексія внутрішньої конфліктності». У третій фактор, що отримав назву «Цінність «Я», увійшли самоцінність (0,835) і відображене ставлення до себе (0,811), тобто відчуття цінності власної особистості сполучається з передбачуваною цінністю свого «Я» для інших. До четвертого фактору, що отримав назву «Самоконтроль», увійшли самоприв'язаність (0,669), самокерівництво (0,664) і самовпевненість (-0,592). Фактор відображає дві тенденції, перша з яких проявляється у компенсації відчуття невпевненості в собі прагненням до керованості й передбачуваності власного «Я». Інша тенденція відображає бажання змінюватися, впевненість у силі свого «Я», здатність до спонтанності у емоційних та поведінкових проявах.

По 3 кластеру 1 курсу було виділено 5 факторів, сукупна дисперсія яких становить 89,890%. Перший фактор пояснює 19,068% дисперсії, другий фактор – 18,944%, третій фактор – 18,670%, четвертий фактор – 17,430%, п'ятий фактор - 15,779%. До першого фактору увійшли самозвинувачення (-0,937) і самовпевненість (0,659). Фактор відображає дві тенденції. По-перше, впевненість у собі, відсутність схильності піддаватися неконструктивній самокритиці. По-друге, невпевненість у собі, надмірна увага до своїх недоліків,

інтрапунітивність. Фактор отримав назву «Конструктивність самокритики і впевненість в собі». До другого фактору увійшли внутрішня конфліктність (0,819), самоприв'язаність (0,788), самоприйняття (0,552). Даний фактор відображає сполучення небажання змінюватися стосовно наявного стану, поблажливості у ставленні до себе, а разом із тим, наявності внутрішніх конфліктів. Оскільки самоприйняття без елементів рефлексії та критичності відіграє роль психологічного захисту, фактор отримав назву «Захисне самоприйняття». У третій фактор увійшли відображене ставлення до себе (0,930), самоприйняття (0,583) і закритість (0,560). Уявлення щодо позитивного ставлення до суб'єкта з боку інших, прийняття власної особистості передбачає слідування конвенційним нормам при низькому рівні саморефлексії, що дозволило визначити цей фактор, як «Умове самоприйняття». За четвертим фактором найбільше навантаження мають самоцінність (0,941) і закритість (-0,565). Фактор відображає дві тенденції: по-перше, високу самоцінність, відкритість досвіду, по-друге, низьку самоцінність, захисне ставлення до себе. Фактора отримав назву «Самоцінність і відкритість досвіду». До п'ятого фактору, який отримав назву «Самоефективність», увійшли самокерівництво (0,964) і самовпевненість (0,571). Фактор відображає впевненість людини у собі, здатності керувати власною поведінкою, вибудовувати власне життя.

По третьому курсу виділено 4 кластери спостережень. Профілі ставлення до себе 1 і 4 кластерів характеризуються домінуванням шкал аутосимпатії з піком по шкалі самоцінності, але студенти 4 кластеру більш відкриті, схильні до самозвинувачення, меншою мірою очікують від інших позитивного ставлення до себе. Профіль 2 кластеру характеризується піками на шкалах самокерівництва й самоприйняття, підйомом на шкалах негативного самоставлення. Профіль 3 кластеру найбільш високо розташований з піком на шкалі самоцінності й низьким розташуванням шкал внутрішньої конфліктності й самозвинувачення.

По 1 кластеру 3 курсу було виділено 3 фактори, сукупна дисперсія яких становить 58,419%. Перший фактор пояснює 21,904% дисперсії, другий фактор

– 20,781%, третій фактор – 15,734%. До першого фактору увійшли показники відображеного ставлення до себе (0,790), самоцінності (0,774) і самовпевненості (0,761). Оскільки даний фактор відображає відчуття цінності власної особистості й, одночасно, передбачувану цінність свого «Я» для інших, впевненість у собі, у силі власного «Я», він отримав назву «Ціннісно-оцінкове підґрунтя самореалізації особистості». Найбільше навантаження по другому фактору отримали закритість (-0,800), самозвинувачення (0,650), самоприйняття (0,601) і внутрішня конфліктність (0,559). Обидва полюси фактору відображають внутрішню конфліктність, закладену у самій будові ставлення до себе, оскільки у даному факторі з одним знаком поєднуються дві протилежні за змістом модальності самоставлення: самоприйняття і самозвинувачення. Виходячи з цього, фактор отримав назву «Внутрішня конфліктність». Третій фактор отримав назву «Недолік самокерівництва», оскільки його утворив лише показник самокерівництва з негативним знаком (-0,822).

По 2 кластеру 3 курсу було виділено 5 факторів, сукупна дисперсія яких становить 79,637%. Перший фактор пояснює 17,157% дисперсії, другий фактор – 16,203%, третій фактор – 15,800%, четвертий фактор – 15,509%, п'ятий фактор - 14,967%. До першого фактору, що отримав назву «Самозвинувачення як реакція на антиципацію негативного ставлення з боку інших», увійшли відображене самоставлення (0,818) і самозвинувачення (-0,798). До другого фактору увійшли самоприв'язаність (-0,838) і самокерівництво (0,806). На одному з полюсів фактор відображає ставлення до себе як до людини, яка є основним джерелом власної активності, а також бажання змінюватися. Інший полюс фактору відображає впевненість суб'єкта у підвладність його «Я» зовнішнім обставинам, заперечення можливості й бажаності розвитку власного «Я». Фактор отримав назву «Рівень суб'єктної активності щодо власного «Я». Третій фактор утворюють закритість (0,924) і самоцінність (-0,524). Фактор відображає, по-перше, поверхнєве проникненням в себе, закриті (захисне) ставленням до себе, сумніви у цінності власної особистості, по-друге,

критичність, глибоке усвідомлення себе, відчуття цінності власної особистості. Фактору отримав назву «Саморефлексія самоцінності». Четвертий фактор відображає сполучення внутрішньої конфліктності (0,922) і самоприйняття (0,530), тобто наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоди із собою спостерігається на тлі прийняття себе, визнання своїх позитивних сторін та недоліків. Виходячи зі змісту даного фактору, він отримав назву «Конфліктне самоприйняття». До п'ятого фактору увійшли самовпевненість (0,943) і самоцінність (0,669). Оскільки даний фактор відображає відчуття цінності власної особистості, впевненість у собі, у силі власного «Я», він отримав назву «Впевненість у цінності і силі «Я».

По 3 кластеру 3 курсу було виділено 3 фактори, сукупна дисперсія яких становить 50,136%. Перший фактор пояснює 18,275% дисперсії, другий фактор – 16,426%, третій фактор – 15,436%. До першого фактору увійшли внутрішня конфліктність (0,752), самозвинувачення (0,748), закритість (-0,592). Фактор відображає дві тенденції, одна з яких відображає високий рівень внутрішньої конфліктності та самозвинувачення, що сполучаються з високим рівнем саморефлексії. Інша тенденція відображає заперечення проблем при неохайності до саморефлексії. Фактор отримав назву «Ігнорування проблем». До другого фактору увійшли самоприйняття (0,654), відображене самоставлення (0,634), самоцінність (0,556). Фактор відображає уявлення індивіда щодо позитивного ставлення до нього з боку інших, прийняття власної особистості і відчуття її цінності, що виступає позитивним підґрунтям для самореалізації особистості. Звідси фактор отримав назву «Емоційно-ціннісне підґрунтя самореалізації особистості». У третій фактор увійшли самовпевненість (0,753) і самоприв'язаність (0,619). Оскільки фактор характеризує такі особливості ставлення до себе, як впевненість у собі і консервативна самодостатність, він отримав назву «Консервативне самовдоволення».

По 4 кластеру 3 курсу було виділено 4 фактори, сукупна дисперсія яких становить 72,814%. Перший фактор пояснює 19,538% дисперсії, другий фактор

– 19,074%, третій фактор – 18,802%, четвертий фактор – 15,401%. До першого фактору увійшли закритість (-0,822), внутрішня конфліктність (0,710) і самокерівництво (0,527). Один з полюсів фактору відображає самовдоволення, заперечення проблем, брак саморефлексії, але при цьому і відчуття некерованості власного «Я», а інший - надмірну рефлексію власних недоліків та помилок, що можна розглядати як прояв раціоналізації, сумніви щодо себе, уявлення про те, що ці сумніви можна вирішити за допомогою жорсткого самоконтролю. Фактор отримав назву «Засоби досягнення штучної внутрішньої гармонії». До другого фактору, який отримав назву «Прийняття і цінність власного «Я», увійшли самоприйняття (0,852) і самоцінність (0,765). У третій фактор увійшли самозвинувачення (0,861) і самовпевненість (0,712). Інтерпретація даного фактору, який отримав назву «Самозвинувачення як засіб підтримки самовпевненості», здійснювалася з опорою на погляди А. Бандури щодо самозахисної цінності самозвинувачення і самокараючої поведінки [4]. До четвертого фактору увійшли відображене ставлення до себе (0,860) і самоприв'язаність (0,640). Даний фактор за будовою ідентичний четвертому фактору 1 кластеру 1 курсу, що дозволило надати йому ту ж назву - «Консервативне відображене ставлення до себе».

По групі студентів п'ятого курсу виділено 4 кластери спостережень. Профіль ставлення до себе студентів 1 кластеру характеризується піками на шкалах самокерівництва й самоприйняття, підйомом на шкалах негативного самоставлення. Профіль 2 збалансований по шкалам аутосимпатії та самоповаги, має зниження на шкалах негативного ставлення до себе. Профіль 3 кластеру характеризується домінуванням шкал самоповаги при зниженні на шкалах самоприйняття і негативного самоставлення. Профіль 4 кластеру найбільш низько розташований, має підйом на шкалах негативного ставлення до себе.

По 1 кластеру 5 курсу було виділено 4 фактори, сукупна дисперсія яких становить 74,977%. Перший фактор пояснює 23,610% дисперсії, другий фактор – 19,652%, третій фактор – 16,751%, четвертий фактор – 14,964%. До першого фактору увійшли самокерівництво (0,803), самозвинувачення (-0,747) і

самоприйняття (0,737). Один з полюсів фактору відображає почуття симпатії до себе, уявлення про те, що основним джерелом активності суб'єкта та її результатів є він сам. Інший полюс відображає схильність до самозвинувачення, уявлення щодо підвладності «Я» зовнішнім обставинам. Фактор отримав назву «Суб'єктне самозвинувачення». До другого фактору увійшли закритість (-0,778), самовпевненість (0,731) і відображене ставлення до себе (0,669). Даний фактор відображає дві тенденції: по-перше, здатність до саморефлексії, впевненість у собі, уявлення щодо позитивного ставлення з боку інших; по-друге, закриті (захисне) ставлення до себе, відчуття слабості «Я», сумніви у здатності викликати повагу в інших. Фактор отримав назву «Істинність впевненості в собі». У третій фактор, що отримав назву «Захисна самоцінність», увійшли внутрішня конфліктність (0,811) і самоцінність (0,666). До четвертого фактору увійшла лише одна складова ставлення до себе - самоприв'язаність (0,966), що дозволило надати йому однойменну назву.

По 2 кластеру 5 курсу було виділено 5 факторів, сукупна дисперсія яких становить 78,685%. Перший фактор пояснює 20,154% дисперсії, другий фактор – 16,508%, третій фактор – 15,860%, четвертий фактор – 13,413%, п'ятий фактор - 12,749%. До першого фактору, що отримав назву «Самовпевненість як основа позитивного ставлення до себе», увійшли внутрішня конфліктність (0,810), самозвинувачення (0,792), самовпевненість (-0,710). Фактор відображає дві тенденції: внутрішню конфліктність та самозвинувачення при невпевненості в собі або згоду із собою, заперечення проблем, впевненість в собі. До другого фактору увійшли закритість (0,850) і самоприв'язаність (0,833). Оскільки фактор відображає закритість ставлення до себе, його захисний характер, заперечення бажаності розвитку власного «Я», він отримав назву «Обмеження саморозвитку». У третій фактор увійшли самокерівництво (-0,796) і відображене ставлення до себе (0,703), що обумовило його назву - «Можливість спонтанності поведінкових та емоційних проявів в «безпечному» та «небезпечному» соціумі». До четвертого фактору увійшов один показник

самоприйняття (0,918), а до п'ятого один показник самоцінності (0,910), що дозволило надати даним факторам відповідні назви.

По 3 кластеру 5 курсу було виділено 4 фактори, сукупна дисперсія яких становить 68,524%. Перший фактор пояснює 19,658% дисперсії, другий фактор – 16,787%, третій фактор – 16,652%, четвертий фактор – 15,427%. До першого фактору увійшли закритість (0,843), самоцінність (-0,814), самовпевненість (0,532). Даний фактор відображає дві тенденції: ставлення до себе визначається або браком саморефлексії, самовпевненістю на тлі низької цінності, або глибоким самусвідомленням, відчуттям цінності власної особистості, але й сумнівами у здатності викликати повагу. Фактор отримав назву «Самоцінність як основа самокритичності». Другий фактор утворили самозвинувачення (0,919) і самовпевненість (0,676). За конфігурацією фактор ідентичний третьому з виділених по 4 кластеру 3 курсу фактору, що дозволило надати йому ту ж назву «Самозвинувачення як засіб підтримки самовпевненості». До третього фактору увійшли самоприйняття (-0,771), внутрішня конфліктність (0,667), відображене ставлення до себе (0,641). Фактор відображає дві тенденції: по-перше, внутрішню конфліктність на тлі низького самоприйняття, але при впевненість щодо позитивного ставлення з боку інших; по-друге, симпатію до себе, здатність не вступати в антагоністичні протиріччя із собою, але при цьому впевненість у недоброзичливому ставленні з боку інших, що може слугувати засобом підтримки самоприйняття за рахунок приписування своїх невдач підступам з боку недоброзичливців. Фактор отримав назву «Підтримка самоприйняття». До четвертого фактору увійшли самокерівництво (0,751) і самоприв'язаність (-0,636). Даний фактор за конфігурацією ідентичний другому фактору, отриманому по 2 кластеру 3 курсу, що дозволило надати йому ту ж саму назву «Рівень суб'єктної активності щодо власного «Я».

По 4 кластеру 5 курсу було виділено 3 фактори, сукупна дисперсія яких становить 89,907%. Перший фактор пояснює 36,868% дисперсії, другий фактор – 34,886%, третій фактор – 18,152%. До першого фактору увійшли показники самозвинувачення (0,955), самоприйняття (0,895), внутрішньої конфліктності

(0,891), відображеного ставлення до себе (-0,695). Даний фактор у відповідності до його психологічного змісту, описаному С.Р. Пантілеєвим [5], отримав назву «Страждальна позиція «Я». До другого фактору увійшли самоприв'язаність (0,934), самовпевненість (0,929), закритість (0,894) і самоцінність (-0,524). Один з полюсів фактору відображає закритість ставлення до себе, небажання змінюватися, впевненість в своїх силах та можливостях, але сумніви у цінності власної особистості. Інший полюс поєднує критичність, глибоке самоусвідомлення, бажання змінюватися, відчуття цінності власної особистості на тлі сумнівів у своїх силах та можливостях. Фактор отримав назву «Самоцінність як основа саморозвитку». У третій фактор увійшли самокерівництво (0,931), самоцінність (0,616) і відображене ставлення до себе (0,534). Фактор відображає відчуття цінності власної особистості, уявлення щодо здатності організовувати власну діяльність, спілкування, ефективно управляти власними емоціями, викликати позитивне ставлення з боку інших. Фактор отримав назву «Ціннісно-регуляторне підґрунтя саморозвитку особистості».

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Проведене дослідження дозволило визначити варіанти структури ставлення до себе студентів на різних етапах навчання. Детальний аналіз даних варіантів дає змогу пересвідчитися, що в структурі ставлення до себе закладені можливі основи саморозвитку та його обмеження або й гальмування акме-орієнтованих самозмін. Зміст визначених факторів у структурі ставлення до себе студентів може бути врахований при розробці та реалізації корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на оптимізацію ставлення до себе та активізацію процесів самореалізації, саморозвитку, становлення особистісної зрілості.

Література:

1. Дідик Н. М. *Професійно значущі характеристики особистісної зрілості майбутніх психологів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»* / Н. М. Дідик. – К., 2013. - 20 с.

2. Лукасевич О. А. Суб'єктно-вчинкові критерії оцінки особистісної зрілості студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. А. Лукасевич. - Луцьк, 2010. – 20 с.
3. Темрук О. В. Розвиток особистісної зрілості майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О. В. Темрук. – К., 2006. – 21 с.
4. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура; пер. с англ. под редакцией Н. Н. Чубарь. - СПб.: Евразия, 2000. - 320 с.
5. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантилеев. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. - 108 с.

References:

1. Didyk N. M. Profesiyno znachushchi harakterystyky osobystisnoi zrilosti maybutnih psyhologiv: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psyhol. nauk: spets. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psyhologiya» / N. M. Didyk. – K., 2013. - 20 p.
2. Lukasevich O. A. Subiektno-vchynkovi kryteriyi otsinky osobystisnoi zrilosti studentskoi molodi : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psyhol. nauk: spets. 19.00.01 Zagal'na psyhologiya, istoriya psyhologii / O. A. Lukasevich. - Lutsk, 2010. – 20 s.
3. Temruk O. V. Rozvytok osobystisnoi zrilosti maybutnogo vchitelya u protsesi profesiynoi pidgotovky: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psyhol. nauk : spets. 19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psyhologiya» / O. V. Temruk. – K., 2006. – 21 p.
4. Bandura A. Teoriya sotsial'nogo naucheniya / Albert Bandura; per. s angl. pod redaktsiyei N. N. Chubar. - SPb.: Evraziya, 2000. - 320 s.
5. Pantileev S. R. Samootnoshenie kak emotsionalno-otsenochnaya sistema / S. R. Pantileev. - M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1991. - 108 s.